

ЧЛАНЦИ

Ђоко Пејовић

ЗАПИСИ — ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ (1927— 1933)

У почетку јула 1927. године изашла је прва свеска *Записа*, мјесечног часописа за науку и књижевност. Обилјежаваће четрдесетогодишњице тога значајног културног догађаја подстиче нас на размишљање о условима и путу нашег развитка, о носиоцима такве активности, њеном одјеку и стварној вриједности. Чињеница је да је ово први часопис који је излазио толико година у Црној Гори уопште, имајући у виду прекид од маја 1933. до децембра 1934. године и од маја 1941. до почетка излагања *Историјских записа* у почетку 1948. године.*

Осврт на шестогодишње излагање часописа (1927—1933) могао је бити учињен, на жалост, само на основу података које сам садржи. Узалудна су била настојања да се нађе бар нешто од архиве редакције часописа.¹

*

Пуних тринаест година послѣје престанка излагања *Дана*, листа за науку и књижевност, послѣдњег у самосталној Црној Гори и шест година послѣје стварања југословенске државе, дошло је на Цетиње, сједишту Зетске области, до оснивања *Ловћенског одјека*, научно-белетристичног часописа, под уредништвом Душана Вуксана, просвјетног инспектора. При покретању првог часописа у новим приликама имала се у виду сарадња из Црне Горе, у првом реду неколико способнијих професора на Цетињу. Часопис се могао макар и кратко одржати под условом да објављује прилоге из више области (књижевности, позоришта,

* На овој начин је карактеристичан податак да је часопису без икаквих стварних разлога промијењен назив, година излагања и број књига — *Записи* од јула 1927. до априла 1933 (I—XII) и од јануара 1935. до априла 1941 (XIII—XXV) и *Историјски записи* од јануара 1948 (I—XXII).

¹ Напомињемо да је Ристо Ј. Драгићевић, одговорни уредник часописа од почетка 1935. до априла 1941. године, покљонио Централној библиотеци на Цетињу сачувани дио архиве редакције *Записа* ранијег периода (1927—1933) који садржи само двије шјесме Мијата Машковића из збирке *Ноћ у планини* и четири шјесме Вукајла Кукаља са пласомом из Криве Паланке од 14. јануара 1928.

психологије, школства, етнографије, историје, археологије, права, народног здравља, биологије и др.). У току једине године излажења, 1925, увидјело се да одзив сарадника и читалачке публике није био организован колико је то требало, поготово за прву публикацију ове врсте у новим условима. Укупно је изашло седам свезака часописа (прве свеске су излазиле најчешће за два мјесеца, а седма за шест мјесеци). Поред мање или више успјелих прилога из неколико грана, најчешће слабих пјесама и приповиједака, часопис је објављивао и библиографију разних издања. Посебну важност имала је прађа за историју Црне Горе, нарочито Његошевог доба, и тек прикупљено народно стваралаштво.²

Година дана излажења *Ловћенског одјека* дала је прва искуства на овом пољу, а указала је и на могућности сарадње (више од двадесет сарадника из Црне Горе) и области у којима се могло, с мање или више успјеха, и даље радити. У току 1926. године двојица истакнутијих цетињских професора (М. Вукићевић и Видо Латковић) успјела су да уреде алманах *Јужњак*,* у коме су објављени радови и неколика сарадника изван Црне Горе. Поред прилога о питањима црногорске историје, књижевности и културе уопште, алманах садржи и неколике боље пјесме.

Сазнања уредника ове публикације, стечена у току једно-годишњих припрема, приморала су их, на крају, да укажу на чињеницу да у Црној Гори недостају основни услови за имало организовану активност поготово на овом пољу. Ако је што раније стварано — то је било „одавно усахло“. Излазило је да је све, без нових подстицаја, било препуштено самом себи и — неуспјеху. На крају, уредници *Јужњака* имали су упорности да, поред свега, обрате пажњу на извјесне могућности организованог рада на књизи и подизању културе уопште. Указујући на опште прилике у овом погледу заложили су се, поред осталог, и за оснивање једне установе или друштва историчара које би требало да руководи радом на објављивању богате грађе која је постојала у донекле очуваним архивским фондovima на Цетињу. У ту сврху требало је да се оснује, прије свега, часопис такве организације, чије би се редовно излажење морало обезбиједити. И поред свих тешкоћа са којима се свакако морало рачунати, требало је да се има у виду да и наоко мале ствари могу да повуку за собом и запажене резултате.³

² Д. Вуксан, *Преглед штампе у Црној Гори 1834—1934*, Цетиње 1934, 116; др Н. С. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493—1945*, Београд 1965, 154—156.

* У издању Друштва књазине Зорке за Зетску област.

³ Напомињемо да су се уредници алманаха залагали да се укине „а-нахронизам од равнoправних књижевних дијалеката“ у корист источниот, док се јужно наречје може одржавати „једино ако се проблему придаје политички карактер“. Касније, сви чланови уређивачког одбора *Записа*, међу којима и двојица уредника *Јужњака*, тога су се и придржавали (*Јужњак*, Шаповор, 134—135).

Искуства стечена на уређивању *Ловћенског одјека* и *Јужњака* свакако су могла доста послужити у даљем и организованијем раду на издавању часописа и посебних издања. Због прилично малог броја бољих сарадника у Црној Гори и недовољно развијене сарадње са другим изван ње, посебно за прилоге из књижевности, и даље се морало рачунати са чињеницом да ће радovima о питањима прошлости Црне Горе и архивским документима и у будућим публикацијама припадати претежни дио. Било је јасно да није имало потребе ни могућности да се издаје неки специјалистички часопис, било историјски или књижевни. Поред многих тежкоћа, организационих, финансијских и других, група истакнутијих професора на Цетињу одлучила се да од средине 1927. године опочне са издавањем по реду друге редовне публикације (послије *Ловћенског одјека*) у Црној Гори, под именом *Записи* (часопис за науку и књижевност).

О потреби излажења часописа. — И прије појаве првих свезака *Записа* водила се расправа међу људима од пера да ли је уопште оправдано издавање покрајинских часописа. Образлагано је мишљење да због недовољно књижевних снага у земљи не треба издавати више слабијих публикација овакве врсте. Изношене су предности оснивања централног књижевног органа који би био по свему квалитетнији и обимом већи. Дискусија о овом питању захватала је и стручњаке разних области науке. С друге стране, с више упорности је доказивана потреба излажења покрајинских часописа, који ни по чему не могу штетити одржавању неког централног. Напротив, могли су му бити само од користи, прије свега, откривањем и развијањем талената, њиховим оспособљавањем за сарадњу у бољим и угледнијим публикацијама. Навођено је више имена познатијих књижевника (Шантић, Матавуљ и други) који су у своје вријеме стицали углед сарадњом у мање познатим листовима и часописима. Обрађана је пажња и значају личног пријатељства уредника и чланова редакције покрајинског часописа са свима онима који имају способности да нешто пишу. Посебно је истицано да ће његово излажење допринијети подизању културног и просвјетног нивоа средине, приближавању књиге народу, повећавању броја читалаца, подстицању интересовања људи за разна питања којима се часопис бави и др.

По првим свескама *Записа* дало се закључити да часопис стварно постаје *жижа* око које се окупљају сарадници из разних крајева земље (не само поријеклом из Црне Горе), заинтересовани да чују одјек своје ријечи у расправљању о овој или оној тематици часописа која је и обичне читаоце почињала да привлачи из разних разлога, свакако највише кад се писало о догађајима из црногорске прошлости. Ако је било мало Црногораца који су објављивали прозу и поезију у *Записима*, јасније се уочавао смисао неколико њих за књижевну и умјетничку критику (прикази

књига и позоришних представа). Од почетка излажења часописа уочавала се ипак досљедна примјена књижевних мјерила која је редакција имала (о тематици и тексту). Остајало је да се већ заснована традиција *Записа* развије одржавањем и приживањем од стране све ширег круга људи. На своме се темељила и подршка Павла Поповића цетињском часопису.⁴ Ријечи познатог професора књижевности у Београду донекле су схватане и као обавеза чланова редакције *Записа*, међу којима је било највише његових студената. Упорност и могућности уредника Душана Вуксана у свему томе су свакако врло много значиле.

Уредништво Записа за пет година њиховог излажења (од јула 1927. до јуна 1932) сачињавали су: уредник Душан Вуксан и уређивачки одбор: Илија Зорић, Радосав Меденица, Милан Вукићевић и Видо Латковић,* а од јула 1932. до априла 1933. године, кад је часопис привремено престао да излази, уредници су му били, односно власници и уредници, Душан Вуксан и Илија Зорић. Нема сумње да се у објема редакцијама Д. Вуксан највише старао око објављивања прилога о разним догађајима из прошлости Црне Горе (за дио који се у називу часописа односи на науку), док су четири члана уређивачког одбора (сви познатији професори језика и књижевности) у току првих пет година излажења часописа, а касније сâм И. Зорић, углавном одабирали књижевне текстове (прозу и поезију), приказе књига, хронику из културног живота и др.

Програм часописа и тежња да се његова тематика прошири. — *Записи* су као часопис за науку (и књижевност) имали у програму да објављују краће расправе и прилоге о разним питањима у првом реду црногорске историје. Објављивање историјских извора требало је да има и имало је од почетка посебан значај. Тим у ствари важнијим дијелом *Записи* су имали улогу органа Музеја на Цетињу у коме су се налазили најважнији и готово једини црногорски архивски фондови. Заинтересованост и могућности уредника Душана Вуксана (послије оснивања Музеја 1926. године) да пише чланке и објављује историјску грађу имали су посебан значај за рад на уређивању часописа и за његову популарност. Уз радове о појединим питањима из црногорске прошлости и архивску и мемоарску грађу, без особитих настојања па и могућности да се потпуније упозна и објасни нека појава из историје друштва у Црној Гори, — часопис је, сасвим разумљиво, обраћао пажњу и прикупљању података за етнографска изучавања. У свим двјема областима, поред питања језика, свугдје је почињао рад на изучавању основа културе сваког народа.

⁴ Павле Поповић, *Покрајински књижевни листови*, *Записи*, књ. II, 1—4.

* У току 1930. и 1931. године Д. Вуксан је био уредник и одговорни уредник. Писало је да часопис уређују ранији чланови уређивачког одбора, а као власници, за уредништво, билежени су И. Зорић и В. Латковић.

Оснивачи *Записа* су имали у задатку и то да објављивањем праће из области фолклора подстичу активност на прикупљању и изучавању података о народном животу и обичајима. Запонеа активност у просвјетном и уопште културном животу у Црној Гори наметала је потребу што студиознијег изучавања промјена до којих је долазило у том погледу (резултати дјеловања нових тежњи на схватања људи заосталије средине). Властите путеве у дотадашњем развиту црногорске индивидуалности требало је упознавати и изучавањем свих манифестација народне културе и облика народног живота. С правом се држало да би и то по себи представљало допринос културном стваралаштву у заједничкој држави. Редакција је имала у виду потребу организованог изучавања материјалне културе народа на што широј основи. Није требало да се допусти да падне у заборав баш оно што је живот људи у Црној Гори чинило на свој начин богатим, карактеристичним и културним. Хтјело се да *Записи* (рубриком *Грађа за историју и фолклор*) одиграју важну улогу на задатку да се предмети материјалне културе којих је све брже нестајало не цијене само као успомене, већ и као подаци за изучавање народа и његовог живота уопште и, с тим, као експонати одговарајућег музеја за чије су се оснивање они и залагали. Истицано је да се не смије дозволити да се етнографска изучавања у Црној Гори заврше цијењеним радовима Ј. Ердељановића и А. Јовићевића. Доказивало се да снаге за остваривање таквог програма у Црној Гори постоје и да их треба организovati. Сматрало се да учитељи као организатори утицаја културнијег центра на заосталије село могу на том пољу највише да учине. Прије свега се имала у виду потреба „прикупљања градива за проучавање народног живота, обичаја, вјеровања, ношње, оружја, накита, посуђа и свега што спада у духовну или материјалну културу“, па потом објашњавања свих разлика које се могу уочити на многим предметима из разних крајева, имајући у виду материјалне услове одређене средине и спољне утицаје. Посебна пажња је обрађана детаљима у изради народне ношње уз препоруку најпознатијих упутстава (Т. Ђорђевића) за прикупљање такве грађе. Уредништво је рачунало са сарадњом учитеља на систематском прикупљању и сређивању етнографског материјала, истичући да би се научном важношћу само таквога посла излажење часописа могло сасвим оправдати.⁵

Иако је редакција била начисто са тим какве ће текстове објављивати у књижевном дијелу часописа, ипак је омогућивала да се изложе и супротна мишљења о томе како треба писати и какву тематику треба захватати. И два изложена противурјечна гледишта имала су, по мишљењу редакције, неку заједничку основу у схватању оригиналности и „расног тла“ у књижевности. Питали су се само колико је она у томе смислу на добром путу.

⁵ Рад. Меденица, *Једна наша дужност*, Записи, књ. II, 4—9.

С једне стране, књижевници су оптуживани да су „окренули леђа народној поезији“ и да су се препустили страним утицајима, пазећи само на стил а испуштајући из вида оно што се може назвати књижевном осномом. Захтијевано је да се „наставак ондје гдје су велики престали“. С друге стране, доказивано је да је стил неодвојив од личности писца и „умјетничке замисли“ његовог књижевног дјела. Утицаји развијенијих књижевности могу само допринијети вриједности остварења истинског умјетника, која се могу појавити само на изворима властитог народа.⁶ Одзиви на обраћања редакције појединцима служили су и као подстицај да и други изложе своја мишљења. — *Записи* су понекад обраћали пажњу и тематици којом се бави наука о књижевности. То је и највише што је могао обухватати програм редакције за област науке, мада га покретачи часописа нијесу никад ни објавили.

У петој години излажења часописа уредници нијесу били задовољни његовом структуром. Очигледно је било да су *Записи* изразитије постајали историјски часопис. Уредништво је и тада сматрало да не треба напуштати првобитну замисао часописа као органа за науку и књижевност. Штавише, сматрало је да би његову тематику требало проширити обрадом питања из других области, у првом реду оних која је наметао савремени живот друштва у Црној Гори (разне пране привреде, проблеми у области социологије, просвјете и културе, стање народног здравља). Оно је указивало на чињеницу да човек у Црној Гори („као национална и као етнографска појава“) у многим погледу успиште није изучен. Било је увјерено да ће *Записи* проширивањем тематике из области савременог живота увелико постати актуелнији и привлачнији за знатно већи број читалаца. Свакако је било разлога да мисле да проширењем програма неће осјетније порастати и број сарадника.⁷ До тада је изузетно мали број ученијих људи био у могућности да се бави понеким питањем из области свакидашњег живота. У томе су и тешке политичке прилике свакако доста значиле.

Сарадници. — Од почетка свог излажења *Записи* су привлачили пажњу све ширег круга читалаца и сарадника из разних мјеста земље. Излазили су као једини часопис на ширем подручју дражве и привлачили сараднике већим бројем рубрика. Пошто није сачувана архива редакције, не можемо да установимо који дио приспјелих рукописа није могао бити објављен и какве су биле могућности избора уопште. Свакако би нам и мјерила редакције морала бити познатија. Због непознавања необјављених рукописа нијесмо у могућности да утврдимо ни друге карактеристичне податке у вези са мјестом, бројем и саставом оних који су жељели да своју ријеч виде штампану у цетињском часопису.

⁶ А. С. Рачета, *Писмо уредништву*, *Записи*, књ. I, 24—30; Н. Банашевић, *Поводом једног писма уредништву*, *Записи*, књ. I, 265—269.

⁷ О петогодишњици *Записа*, књ. X, 5.

— Прегледом комплета часописа може се установити да су се у току излагања (јул 1927 — април 1933) годишње појављивали разни прилози од 60 до преко 80 сарадника из више мјеста државе. На примјер, 1928. године из Црне Горе било је 30 сарадника, рачунајући ту и врло активног уредника и чланове уређивачког одбора (до средине 1932. године), од којих су се неки чешће јављали поред рада на оцјењивању добијених текстова, лектуре и, можда, коректуре). Исте године из Београда је сарађивало 19, од којих 7 Црногораца, из Војводине 6 (и међу њима их је било родом из Црне Горе), из Босне и Херцеговине 13, из Боке 4, из Сандака 2, из Скопља 3, из Сплита 2 и из Шапца 1 (и међу овима било их је поријеклом из Црне Горе). Јављала су се и два сарадника из иностранства (из Братиславе и Берлина). Број сарадника из Црне Горе на раду у разним крајевима није се смањивао, што је такође било карактеристично. Повећавао се и број других, понекад и познатијих имена у земљи. — Највише сарадника јављало се у првој рубрици часописа (*Чланци, студије, мемоари*) гдје су објављивани и чланци о књижевним и другим питањима (не само из области историје). Полугодишње их се јављало и до 30. Пјесме их је слало до 25, највише изван Црне Горе. Приповијетке, драме и цртице писало је знатно мање (5—8). У посљедњим рубрикама часописа (углавном културна хроника) број сарадника полугодишње једва је прелазио 20. У припремању сваке свеске заиста је вођено рачуна да не изостану осврти на бар неке резултате постигнуте у другим областима културног стварања.

Грађу за историју и фолклор у почетку је припремало и до 10 сарадника, а касније, кад је престало објављивање прилога из области фолклора, највише 2—5. Рубрику је у ствари попуњавао уредник часописа (Душан Вуксан), у првом реду документима за историју Црне Горе XIX вијека (највише из доба Петра II Петровића).

Чланке о разним питањима старије и новије историје писали су: Петар Ј. Поповић, Ристо Ј. Драгићевић, др Л. Томановић, Душан Вуксан, Јован Вукић, Мило Вукчевић и др. (углавном из Црне Горе). Од познатијих историчара из других крајева јављали су се: Никола Радојчић, Фердо Шишић, Алекса Ивић, Драгослав Страњаковић и други. Интересантне текстове о питањима историје, у првом реду црногорске, писали су стручњаци других краја: Павле Половић, Јов. М. Јовановић, Гавро Вуковић, Љубо Влачић, Алекса Матановић, Петар Шобајић, Радмила Петровић, Радосав Вешовић, др Никола Шкерковић, Данило Тунгуз и др. *Записи* су објављивали и мемоаре Николе I Петровића. — С правом се може рећи да су радови из области историје давали најважније обиљежје овом часопису. По тематици, спреми неких сарадника и нивоу писања, донекле би се могло рећи да *Записи* нијесу много заостајали за сличним публикацијама које су тада излазиле у земљи.

Рубрике часописа. — Разумљиво је што су *Записи* могли излазити само као часопис са тематиком из више области. Оснивањем Државног музеја на Цетињу и сређивањем преосталог дијела најстаријих архивских фондсва, који су се од раније чували у двору Петровића, било је могућности да се у часопису објављују чланци и мање расправе о разним питањима црногорске историје углавном XIX и XX вијека. Уз њих су од почетка претежно објављиване групе докумената о појединим значајнијим догађајима. Одмах је била уочена важност да се у посебној рубрици часописа објављује најважнија архивска грађа Музеја која се оштећењем у земљи убрзо последије откопавања (1923) више није могла читати. Послије првих свезака часописа професор Павле Поповић је могао да каже за његов чисто књижевни дио да је „засада само оно што пред широм публиком икоупљује евентуалну сухопарност архивских истраживања“, мада ни њега не треба потцјенивати.⁸

Више рубрика у часопису била је једна од његових одлика углавном за читаво вријеме излагања. Увођење нових и измјене у називима ранијих зависили су од сарадње и догађаја у културном животу које је, по оцјени редакције, на свој начин требало регистровати. Часопис је најчешће објављивао прилоге под сљедећим рубрикама: *Чланци, студије, мемоари, Чланци и пјесме, Приповијетке, цртице, драме* (1930. и 1931); *Пјесме, пјесме у прози, Грађа за историју и фолклор* (од почетка је објављивано највише историјске грађе), *Грађа за историју* (од половине 1932. године), *Научни преглед, Књижевни преглед, Културни преглед, Умјетнички преглед, Позоришни преглед, Из позоришта* (1930—1932), *Друштвени преглед* (1929, 1930), *Економски преглед, Привредни преглед* (1928, 1930); *Политички преглед* (1931), *Просвјетни преглед, Преглед часописа, Библиографија* (1927), *Са стола, Ситни прилози, Биљешке и Читуља, Некролог*. Поред садржаја на почетку или крају свеске (на унутрашњој корици) објављивана су понекад имена повјереника и рјеђе сарадника часописа, као и дужних претплатника.* — Слични садржаји су се могли наћи под различитим називима рубрика (*Научни преглед, Књижевни преглед, Преглед часописа, Ситни прилози, Биљешке*).** — Очигледно је да се уредништво старало да у другом дијелу сваке свеске што брже и потпуније региструје, по могућности, значајније појаве у културном животу на подручју српскохрватског књижевног језика и да часопис буде и као такав потребнији читаоцу.

⁸ Прилози за књижевност, језик историју и фолклор, књига седма, 262.

* Уредно уплаћивање претплате и приход од понекад објављених реклама (углавном нових издања и каталога издавачких књижара) представљали су главни материјални основ часописа.

** И назив рубрика је најчешће писан екавштином, а текстови према рукопису.

Излагање часописа. — *Записи*, часопис за науку и књижевност, излазио је у мјесечним свескама (непрекидно и без оспјешања), најчешће од по четири табака (64 странице) велике осмине. Сваких шест мјесеци објављивана је по једна књига од 24 табака (384 странице текста). У току излагања часописа у првој редакцији, од јула 1927. до априла 1933. године, објављено је 68 свезака, од којих су била само два двоброја (1928. и 1929. године по једна свеска за јул и август, највјероватније због љетњег одмора чланова уређивачког одбора). За означено вријеме (5 година и 10 мјесеци, или 70 мјесеци) објављено је 12 књига (мање двије свеске) од 278 табака и $\frac{1}{4}$ више, или 4452 странице текста о разним питањима из црногорске прошлости, историјске и књижевне праће, прозе и поезије, приказа разних књига, мноштва података културне и друштвене хронике.

Редовно излагање часописа можемо објаснити упорношћу његових уредника који су уједно били и издавачи, и поред тога што нијесу добијали, у ствари, никакву финансијску помоћ. Познато је да је у почетку уредник са неким члановима уређивачког одбора подизао зајам из Трговачке банке на Цетињу (на своје име) ради плаћања штампарских и других трошкова. Рате дуга су отплаћиване прикупљеном преплатом читалаца.*** Подизање зајма и лакши начин отплаћивања омогућивано је разумијевањем уредника, чланова уређивачког одбора и директора поменутог новчаног завода (Алексе В. Мартиновића). По политичким убјеђењима били су самостални демократи, демократи и републиканци.**** Разумијевање је показивала и управа Државне штампарије на Цетињу, у којој су се *Записи* штампали (могло је бити помоћи и у вршењу коректуре). Уз поуздање уређивача да могу успјешно и редовно да издају једини мјесечни часопис у зетској области до почетка 1929. године а од тада у зетској бановини свакако је долазила до изражаја и њихова друштвена одговорност и, разумије се, тежња за афирмацијом и у таквим околностима. У оваквом подухвату имали су подршке из Београда и од првих сарадника из разних мјеста у држави. Више интелектуалаца из Црне Горе на разним дужностима у земљи поздрављало је излагање часописа, шаљући прилоге и изражавајући жеље за успјех једине мјесечне публикације у њиховој ужој домовини. У том смислу је карактеристично писмо Вукајла Кукаља, напредног учитеља из Криве Паланке, поријеклом из Шекулара, од 14. јануара 1928. године. Започето излагање часописа, јединог на знатној територији земље, са доста великим бројем сарадника из више мјеста и неколико генерација, није ни могло, да кажемо, престати. Створено повјерење редакције, појачавано редовном и добром преписком са све бројнијим сарадницима, требало је свакако одр-

*** Према изјави Риста Ј. Драгићевића, касније одговорног уредника *Записа* (1935—1941).

**** Према изјави др Н. С. Мартиновића.

жати. На крају пете године излажења часописа уредништво је истакло да нема потребе да пише о својим сваковрсним наторијма које је морало улагати да часопис одржи, „да ухвати чврст корен у народу и да окупи завидан број врских сарадника“.⁹

Речено је да по својој укупној садржини *Записи* нијесу много заостајали од неких угледнијих часописа у земљи. Можда би се то могло донекле рећи и за мјерила на основу којих су одабирани књижевни и други текстови. Све то, уз могућност сарадње ширег круга људи, посебно због структуре часописа са више рубрика, редовног излажења, прикладног обима и формата, задржавања одлика одабраних прилога, пристојне технике штампања (ручним слогом, са врло мало коректорских и штампарских прешака), обезбјеђивало је одржавање *Записа* без прекида за безмало пуних шест година. Велики напори и личне жртве чланова уредништва, у првом реду, а свакако и сарадника (уређивање и сарадња нијесу награђивани!) били су, у постојећим условима, у свему оправдани. Истинитим се показало увјерење уредника *Јужњика*, касније чланова уређивачког одбора *Записа*, „да често пута на око мале ствари повлаче за собом далекосежне последице“. На запуштеном подручју културног развитка у Црној Гори активност *Записа* заиста се показала, да кажемо, *далекосежном* по свом значају.

Потреба за бољом материјалном основом и организацијом часописа. — Чињеница је да су материјалне прилике *Записа* од почетка биле врло незавидне. Неколико стотина уредних претплатника омогућивало је њихово излажење. Мора се напоменути да уређивање и сарадња часописа нијесу уопште хонорисани, због чега је рад на томе називан *књижевном мобом*, боље рећи — *књижевним кулуком*. Уредништво је настојало да проширењем програма и повећањем сарадње обезбједи „бар две хиљаде претплатника“.* Зато је требало појачати пропаганду, да часопис постане ствар интереса и потребе знатно ширег круга људи, са чијом се просвјетном и културном активношћу морало више рачунати. Трებало је да се повећа и број пријатеља *Записа* — активних повјереника којих до тада није било много, али примјери бесплатног рада појединаца указивали су на веће могућности и у том погледу. Штавише, имало се у виду и повећање обима часописа, од четири на пет табака, и излажење у петнаестодневним свескама. — Свим овим требало је да се створе и знатно бољи материјални услови за нормалан рад уредништва и сарадника. Од

⁹ Билешке, Записи IX, 380.

* До краја 1931. године *Записи* су штампани и растурани у преко 1300 примјерака. Уредних 600—700 претплатника омогућивало је подмирење прошкова само за папир и штампање. Напомиње се да је међу 1300 претплатника било мање од 80 учитеља и 20 професора. Часопис је достављан свим школама. Дужницима се обустављало слање часописа, а њихова имена и износ дула објављивани су (Билешке, Записи IX, 380—381).

тога је зависио пријем публикације и њен значај у друштву уопште. Било је неопходно да се рад уредника и сарадника макар и најскромније консурише. Сматрало се да су *Записи* без најпотребнијих финансијских средстава постигли до почетка 1932. године „готово све што се могло постићи“. Уредништву је било јасно да се без нечега новог у њиховој организацији није уопште могло ићи даље. Крајње је вријеме било да се успјела иницијатива групе истакнутијих цетињских професора и петогодишње искуство стечено на издавању јединог часописа у Црној Гори организовањем резултатима та иницијатива свакако заслуживала. Све мање је било изгледа да се радом на ранији начин могло уопште више радити. За рад на књижевном, научном и уопште културном пољу морала се обезбиједити боља материјална основица и започети шири и трајнији организован рад. Рјешавање свих ових питања поистовјеђивано је са радом на унапређивању *Записа*. Све друге могућности на том пољу тада су морале бити искључене. Уредништво је било мишљења да би у томе могло помоћи „акционарско организовање часописа“. Полазило се од предлога да би неколико постојећих културних и хуманих установа, које су имале извјесна материјална средства и могућности да до више њих дођу, организују конкурсе за најбоље радове из неколико области (историја, етнологија, књижевност), под условом да се прихваћени објаве у *Записима*. Сматрали су да би то доприносило угледу часописа и материјално му користило. Уколико се не би показало ни толико разумијевања за часопис, уредништво је држало да тада не би било разлога ни да он излази. На крају, оно се и даље борило не само да се „жижга“ не угаси већ да се она разбукти у — пламен, да *Записи* остваре жељени програм.¹⁰

Уредништво о свом раду. — Тек у осврту на свој петогодишњи рад уредништво је истакло да оно пред јавност није износило „никакав књижевни или научни програм који жели остваривати“. Истакло је само толико да му је било јасно што је хтјело, шта се могло и шта је требало постићи. Оно је било задовољно кругом сарадника и пријатеља које су *Записи* имали, а посебно изјавама угледнијих јавних радника да је погођен правац часописа, да одговара потребама средине у којој излази и др. Задовољавала га је и чињеница што су *Записи* излазили пет година без прекида.

На примједбе најмлађих књижевних представника из Црне Горе због запостављања њихових текстова редакција је одговарала доказима да су *Записи* често објављивали радове од раније непознатих имена у књижевности. Њени чланови су са задовољством истицали да су примали нове сараднике и због тога „што им је ласкало да се покажу што више самосталним“. Уједно су указивали и на чињеницу да књижевни дио часописа нијесу могли

¹⁰ О петогодишњици *Записа*, *Записи* X, 3—6.

учинити „искључиво трибиниом млађих“ због тога што „имају читав један омањи комплекс књижевних, научних и културних жеља, које су им скоро подједнако драге“. Уредници нијесу били у могућности да приказују књиге најмлађих због тога што они најчешће нијесу ни имали овојих збирки.

Уредницима је теже падало што ни последије петогодишњег излагања часописа нијесу могли видјети да им се по интересовању и другим условима приближила нека нова снага ради замјене, што није било добро ни за њих ни за часопис који су уређивали. Најмање су могли жељети да последије непрекидног петогодишњег рада дођу у прилику да дигну руке и прекину континуитет до тада изузетније просвјетне и културне активности у Црној Гори.

Чињеница је да су *Записи* у току пет година излагања објавили доста архивске грађе из до тада непознатих фондова и више прилога о разним питањима политичке и културне историје Црне Горе. По томе дијелу они су „по сили прилика и по жељи оснивача и уредника“ били углавном историјски часопис. Тим се успјело да се још више развије интересовање читалаца за традицију и упознавање црногорске историје. Уредништво је сматрало да је „уклањањем политичких препрека“ на изучавању прошлости, постојањем фондова изворне грађе у Цетињском музеју и оспособљавањем неколико младих историчара било услова да се постигну значајнији резултати. Оно је очекивало да ће за то вријеме бити написано неколико већих радова, да ће бити дати одговори на нека крупнија питања историје Црне Горе. Чланови редакције часописа живјели су у увјерењу да ће се уз објављену грађу и више разних чланака појавити и нека монографија од већег значаја. Изражавали су жаљење што нијесу успјели да организацију рада на изучавању историје помакну корак даље, да бар једном успјелијом књигом изађу из фазе припрема за таква дјела.¹¹

Нема сумње да толика очекивања уредништва *Записа* нијесу била у свему оправдана. Она, у ствари, на свој начин карактеришу његово разумијевање питања историјске науке уопште, могућности обраде појединог од њих на основу оног што су објавили *Записи* и другог што се налазило у фондовима Музеја. Ни уредник часописа, који је углавном писао чланке и прилоге на теме историје и објављивао архивску грађу, није узимао у обзир још неколико такође важних елемената за успјешнији рад на изучавању крупнијих и сложенијих питања из црногорске прошлости (грађу других, па и иностраних фондова, стање литературе и др.). Све је то у цјелини изражавало степен схватања проблема историјске науке и могућности организованог рада на њиховом изучавању.

¹¹ Исто, 1—3.

Културно-историјски значај *Записа*, часописа за науку и књижевност, доста је уочљив. Они су у току шестогодишњег излагања забиљежили најважније напоре на објављивању архивске грађе о разним догађајима из црногорске прошлости и на пољу књижевног стварања. Објављени документи из доба Црнојевића, Петра I, Петра II, књаза Данила и каснијег времена, посебно важни за упознавање односа Црне Горе са Херцеговином и Србијом од средине XIX вијека, представљају, у ствари, основ за изучавање политичке и културне историје ове земље. Ослањање на архивске фондове тек основаног музеја на Цетињу отварало је нове видике и за издавачку дјелатност у Црној Гори. Иако има разлога за примједбе на систем објављивања архивске грађе и разумијевања појединих појава из старије и новије прошлости, објективна важност започетог посла не може се оспорити. То не можемо учинити ни због тога што су *Записи* свакако заостајали за неким сличним публикацијама у другим крајевима земље. Чињеница је да је главни носилац те активности био уредник часописа, од чијег се рада на том пољу тешко могло више очекивати. Разумије се да не би уопште могли оспоравати ни мишљење да је расправљање о питањима црногорске историје у часопису било по методу свакако иза онога што је постизала историјска наука у земљи.

Вриједност књижевног дијела *Записа* захтијева посебан осврт. Нема сумње да је њиме донекле задовољавано интересовање домаћих књижевних снага, подразумијевајући и оне који су живјели у разним крајевима земље, па и неколико других. Сви родови књижевног стварања ипак су успијевали да у њему дођу до извјесног изражаја. И књижевна критика домаћих снага успјела је да забиљежи извјесне резултате. Било је ријечи и о понеком познатијем дјелу свјетске књижевности. Не може се рећи да су чланови уређивачког одбора, углавном професори књижевности средње генерације, зазирали од сарадње млађих напреднијих писаца. У *Записима* су се тако рећи први пут почела појављивати имена неколико прогресивнијих књижевника, од којих су нека постала и шире позната. Развитак напредне књижевне мисли у Црној Гори између два рата не би се могао упознати без узимања у обзир онога што је у *Записима* било започето.

На овај часопис морамо гледати и као на непотпуну хронику значајнијих збивања на културном пољу у Црној Гори за означено вријеме. Културни историчар тог периода биће приморан да подацима *Записа* оцјењује вриједност и интензитет такве активности уопште. Било је осврта и на значајније догађаје културне историје других крајева (стогодишњица *Матице српске*, двадесетпетогодишњица *Просвјете* и др.). Имајући у виду приложену библиографију *Записа*, могућности уређивања и сарадње, услове издавања и одјек на који је часопис најлазио у Црној Гори и изван ње, доћи ће се до најправедније и најпоузданије оцјене њиховог културно-историјског значаја.